

УДК 376

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/29.209677>

Вадим ХАРКІВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-4648-3269

аспірант кафедри спортивних дисциплін

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

(Черкаси, Україна) *Dezert1993@ukr.net*

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В ПРОЦЕСІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

У статті здійснено теоретичне обґрунтування педагогічних умов виховання підлітків із девіантною поведінкою в процесі фізичного виховання. Резюмовано, що основною причиною девіантної поведінки є несприятливий психосоціальний розвиток. Констатовано, що фізична культура, будучи складовою частиною загальної культури особистості, багато в чому визначає її соціальний і моральний статус і може бути вирішальним фактором запобігання й подолання педагогічної та соціальної занедбаності учнів. Залучення молодих людей у спортивну діяльність дає можливість активно протистояти поширенню шкідливих звичок, сприяти здоровому способу життя.

Висунуто припущення про те, що спрямоване використання засобів фізичної культури та спорту під час навчально-педагогічного процесу з важкими дітьми й підлітками сприятиме підвищенню інтересу до систематичних занять фізичними вправами, зміні негативних емоційних станів (тривожності, агресивності), підвищенню здоров'я, рівня розвитку фізичних якостей. Було поставлено мету розробити педагогічні умови використання засобів фізичної культури та спорту, спрямовані на виховання дітей і підлітків із девіантною поведінкою. Здійснено дефінітивний аналіз категорій «умова», «педагогічна умова».

До педагогічних умов виховання підлітків із девіантною поведінкою в процесі фізичного виховання віднесено такі: реалізацію диференційованого підходу на уроках із фізичного виховання – оскільки причини виникнення та прояви підлітками девіантної поведінки різні, то й усунення особистісного прояву негативних рис характеру та поведінки також повинне відрізнятися одне від одного; використання ситуацій успіху в навчально-тренувальному процесі – це сприятиме формуванню стійких, довірливих відносин між учителем фізичної культури та підлітком; створення позитивної психологічної атмосфери та сприятливого матеріально-просторового середовища на заняттях фізичною культурою та спортом – усе це сприяє встановленню міцної взаємодії педагога з вихованцями через основні елементи та компоненти, вибрані для нашого науково-педагогічного дослідження; раціональне й правильне програмно-змістове та методичне забезпечення виховання підлітків із девіантною поведінкою засобами фізичної культури та спорту, що відповідає віку, статі, руховим здібностям і можливостям, рівню розвитку фізичних і морально-етичних якостей особистості підлітків.

Ключові слова: педагогічні умови, виховання, девіантна поведінка, підлітки, фізичне виховання, засоби фізичної культури, спорт.

Vadym KHARKIVSKYI,

orcid.org/0000-0002-4648-3269

Graduate Student of the Department of Sports Disciplines
of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
(Cherkasy, Ukraine) *Dezert1993@ukr.net*

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF TRAINING TEENAGERS WITH DEVIANT BEHAVIOR IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION

The article deals with the theoretical basis of pedagogical conditions of training teenagers with deviant behavior in the process of physical education. It is stated that the unfavorable psychological development is a main reason of deviant behavior. The physical culture being an integral part of common person's one defines its social and moral status and can be a vital thing to prevent and overcome pedagogical and social pupil's neglect. The involvement of young people in sport activities enables us to contradict actively to spreading of harmful habits encouraging a healthy way of life.

It is suggested that the employment of physical culture and sport means in the course of educational and pedagogical process with vulnerable children and teenagers will contribute to increasing of interest in regard to the permanent physical trainings, changes of negative emotional states (anxiety, aggressiveness), improvement of health and a level of physical qualities. Special focus is placed on the development of pedagogical conditions of physical culture and sport means employment directed at training children and teenagers with deviant behavior. The analysis of definitions "a condition", "a pedagogical condition" is carried out.

One refers to the pedagogical conditions of training teenagers with deviant behavior in the process of physical education the following items: realization of differentiated approach on physical training lessons (since the reasons of

teenagers' deviant behavior are different, there are various ways of overcoming negative character traits); the usage of success situations within the training process will contribute to formation of sustainable, trustworthy relations among a physical training teacher and a pupil; the creation of a positive psychological atmosphere, favorable material and special environment on physical training lessons. All of this encourages a tight interaction of pupils and teachers through the main elements and components chosen for our scientific and pedagogical research; the provision of teenagers with deviant behavior with some physical culture and sport means according to age, sex, movement abilities and opportunities, a level of physical, moral and ethical qualities of teenagers.

Key words: pedagogical conditions, education, deviant behavior, teenagers, physical training, means of physical culture, sports.

Постановка проблеми. Сучасний період історичного розвитку України характеризується серйозними економічними, технологічними та демографічними трансформаціями. Зростання соціальної невизначеності, швидкість і фундаментальність соціально-економічних змін, етнокультурна гетерогенність пов'язані сьогодні з наростанням поширення в суспільстві, особливо в дитячому та підлітковому середовищі, різних форм девіантної поведінки.

Дослідження, проведені вітчизняними і зарубіжними вченими, свідчать про те, що основною причиною девіантної поведінки є несприятливий психосоціальний розвиток. При цьому показником та умовою успішності процесу соціалізації є адаптація (процес встановлення оптимальної відповідності особистості та навколишнього середовища під час здійснення властивої людині діяльності), а першою ознакою порушення соціалізації – дезадаптація.

У розв'язанні проблеми нівелювання відхилень у поведінці неповнолітніх і їхній профілактиці особлива роль відводиться системі освіти. Саме освітнє середовище з погляду виховання, навчання та соціалізації особистості є спеціально створеним, що виступає важливою умовою формування особистості школяра, визначає його діяльнісну активність щодо інтеріоризації життєвого простору, впливає на розвиток ціннісних орієнтацій, активізує його мотиваційні установки в процесі соціалізації.

З огляду на складність феноменології девіантної поведінки, множинність варіантів її прояву виховна робота повинна мати комплексний характер. Реалізація такого підходу відкриває широкі можливості для визначення шляхів підвищення ефективності індивідуальної профілактики девіантної поведінки учнів за допомогою реалізації системи психолого-медико-педагогічних і соціальних заходів, спрямованих на запобігання девіантній поведінці учня на різних етапах появи проблеми, що дає змогу цілеспрямовано нівелювати фактори, що лежать в основі дезадаптації, раціонально організувати вільний час підлітків, з опорою на потенційні можливості виробляти та закріплювати соціально бажані зразки поведінки.

Аналіз досліджень свідчить, що дослідники обговорюють питання феноменології девіантної поведінки, розглядають її види, механізми детермінації та функціонування, методи соціально-психологічної превенції та інтервенції (Безверхня, 2003). Теоретичний аналіз проблеми поєднується з результатами наукових досліджень і описом практик роботи з профілактики девіантної поведінки (Вольнова, 2016). У сучасних публікаціях представлено структуровану інформацію, яка розкриває порядок, логіку й акценти виховної роботи за допомогою адаптації та соціалізації учнів із девіантною поведінкою в межах комплексного медико-соціально-психолого-педагогічного супроводу (Іванова, 2000), обговорюються спеціальні умови отримання освіти учнів із девіантною поведінкою, запропоновано педагогічний інструментарій, що дає можливість індивідуалізувати освітній процес відповідно до віково-психологічних особливостей учнів із девіантною поведінкою, містяться матеріали, які висвітлюють зміст, форми та методи психолого-педагогічного супроводу сім'ї, що виховує дитину з девіантною поведінкою (Афанасьєва, 2011).

Науковці досліджують особливості індивідуального підходу до фізичного вдосконалення школярів у процесі фізичного виховання (Нечипоренко, 2012) та виокремлюють педагогічні умови забезпечення особистісних досягнень підлітків засобами фізичної культури (Нечипоренко, 2009). Водночас дослідники звертають увагу на визначення психологічних особливостей динаміки мотивів (Старинська, 2012) мотивації досягнення у спортивній діяльності (Осика, 2007: 9) й особливості виховання у старших підлітків інтересу до занять фізичною культурою в загальноосвітній школі (Остапенко, 2014: 10; Райзах, 2007 та інші). Однак цілеспрямованих наукових розвідок у напрямі виокремлення педагогічних умов виховання підлітків із девіантною поведінкою в процесі фізичного виховання ми не знайдемо.

Мета статті – теоретично обґрунтувати педагогічні умови виховання підлітків із девіантною поведінкою в процесі фізичного виховання.

Виклад основного матеріалу. Девіантна поведінка дітей і підлітків є актуальною соціальною, психолого-педагогічною та медико-біологічною

проблемою. Запобігання й подолання шкільної дезадаптації, що виявляється в порушеннях успішності, поведінки, міжособистісних взаємодій, стає актуальною проблемою загальноосвітньої та професійної школи.

Світовий досвід демонструє той факт, що засоби фізичної культури та спорту мають універсальну здатність у комплексі розв'язувати завдання підвищення рівня фізичного, психічного та морального здоров'я підлітків, формування здорового морально-психологічного клімату в навчальних групах, колективах і суспільстві загалом.

Створення системи фізичного виховання дітей-девіантів у межах державної політики охорони здоров'я населення вирізняється необхідністю формування здоров'язберігаючих системи навчання та виховання. Сьогодні цілісна система фізичного виховання дезадаптованих дітей і підлітків з урахуванням їхніх особистісних особливостей відсутня.

Фізична культура, будучи складовою частиною загальної культури особистості, багато в чому визначає її соціальний і моральний статус і може бути вирішальним фактором запобігання й подолання педагогічної та соціальної занедбаності учнів. Залучення молодих людей у спортивну діяльність дає можливість активно протистояти поширенню шкідливих звичок, сприяти здоровому способу життя.

На підставі припущення про те, що спрямоване використання засобів фізичної культури та спорту під час навчально-педагогічного процесу з важкими дітьми й підлітками сприятиме підвищенню інтересу до систематичних занять фізичними вправами, зміні негативних емоційних станів (тривожності, агресивності), підвищенню здоров'я, рівня розвитку фізичних якостей, було поставлено мету розробити педагогічні умови використання засобів фізичної культури та спорту, спрямовані на виховання дітей і підлітків із девіантною поведінкою. У процесі роботи було висунуто такі положення:

1) рухові здібності, психо-фізіологічний статус і стан здоров'я є визначальними в підборі та виборі педагогічних впливів у сфері фізичної культури та спорту для формування особистості учнів із девіантною поведінкою;

2) дані, що характеризують вплив наслідків депривації на стан здоров'я, фізичний і психоемоційний статус учнів-дезадаптантів різного віку та статі;

3) програмно-змістове забезпечення процесу виховання учнів із девіантною поведінкою засобами фізичної культури та спорту;

4) ефективність впливу комплексного використання засобів і методів фізичної культури на стан здоров'я, працездатність, рухову підготовленість,

психоемоційну сферу та навчально-професійну успішність учнів із девіантною поведінкою.

За дослідними матеріалами дано оцінку найбільш перспективних фізкультурно-спортивних технологій сучасності стосовно розв'язання проблеми зниження рівня девіантності та деліквентності дітей і підлітків в основних видах навчально-виховних установ країни залежно від віку, статі та ступеня індивідуальної педагогічної занедбаності дітей і підлітків. Робота здійснювалася в таких напрямках:

1) діагностика психофізичного стану «важких» дітей і підлітків;

2) виявлення особливостей фізичного виховання учнів-девіантів у зв'язку з характером виховного закладу, місцем проживання підлітка;

3) розроблення та оцінка ефективності програми фізкультурно-оздоровчої роботи з педагогічно запущеними дітьми та підлітками;

4) вивчення вікових особливостей фізкультурно-масової та оздоровчої роботи з дітьми та підлітками з девіантною поведінкою;

5) дослідження значення професійної фізичної культури для профілактики правопорушень;

б) оцінка ефективності застосування харчових біологічно активних добавок як засобу оздоровлення та підвищення працездатності учнів-девіантів.

Було резюмовано, що педагогічна неспроможність батьків, неповна сім'я, дезадаптовані сім'ї збільшують можливість виникнення в дітей негативного ставлення до навколишнього світу, що з віком може набути стійкого характеру.

Величезний освітній, виховний і оздоровчий потенціал фізичної культури та спорту не може бути ефективно реалізований без створення сприятливих педагогічних умов і використання новітніх педагогічних технологій, визначення змісту та структури, засобів, методів і форм фізкультурно-оздоровчої діяльності, спрямованих на соціалізацію підлітків, профілактику їхньої можливої асоціальної поведінки: куріння, вживання спиртних напоїв і наркотиків, бродяжництва, порушення цивільного і кримінального кодексів.

У процесі апелювання до використання засобів фізичної культури та спорту в межах дослідження враховувалася не тільки специфіка фізичного виховання, але й її місце та функції в загальній системі виховання й освіти. У зв'язку з цим прийнято розрізняти дві категорії завдань фізичного виховання. До першої категорії належать оздоровчі завдання, а також частина освітніх завдань, що приводять до формування рухових умінь і навичок. До другої категорії належать освітні завдання, які виражають зв'язок фізичного виховання з іншими сторонами

виховання (моральне, естетичне, валеологічне, трудове та інше). У фізичному вихованні підлітків освітні завдання насамперед спрямовані на вдосконалення набутих раніше й оволодіння новими складними руховими вміннями та навичками.

Отже, з метою розв'язання освітніх, виховних та оздоровчих завдань, передбачених дослідженням виховання підлітків із девіантною поведінкою засобами фізичної культури та спорту, необхідно створити сприятливі педагогічні умови, що забезпечуватимуть розвиток рухових здібностей, фізичних і морально-етичних якостей, зміцнення морального та психічного здоров'я.

Успішному розв'язанню цих завдань має сприяти комплексна система фізичного виховання, яка об'єднує урочні, позакласні та позашкільні форми фізкультурно-спортивних занять.

Одним із компонентів виховно-профілактичної роботи з підлітками девіантної поведінки в процесі нашого дослідження було визначення комплексу педагогічних умов у запобіганні та подоланні девіантної поведінки підлітків засобами фізичної культури та спорту. Водночас передбачалося, що використання фізичної культури та спорту в процесі виховної роботи дасть змогу заповнити вільний час підлітків соціально-значущою та фізкультурно-оздоровчою діяльністю, яка сприятиме коригуванню фізичного і психічного стану, що позитивно позначається на розвитку рухових здібностей, фізичних і морально-етичних якостей і подоланні відхилень у поведінці серед дітей підліткового віку.

Прогнозувалося, що виховно-профілактична робота з підлітками девіантної поведінки з використанням спеціально підібраних засобів фізичної культури та спорту буде ефективною та раціональною у разі створення необхідних педагогічних умов. З метою виокремлення дієвих педагогічних чинників здійснено детальний аналіз понять «умова», «педагогічна умова».

У тлумачних словниках поняття «умова» розкривається як необхідна обставина, що уможливорює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь як фактор, рушійна сила будь-якого процесу, явища; чинник; як обставини, особливості реальної дійсності, за яких відбувається або здійснюється що-небудь; правила, що існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; вимоги, виконання яких забезпечує що-небудь.

У психолого-педагогічній літературі педагогічні умови розглядаються як умови педагогічної діяльності, що групуються на *об'єктивні* (формулювання мети, раціональне планування, організація контролю, об'єктивне оцінювання; позитивний

психологічний клімат у групі; належні виробничі та санітарно-гігієнічні умови, матеріально-технічне, інформаційне й кадрове забезпечення діяльності) та *суб'єктивні* (наявність у суб'єкта діяльності потреби та стійких мотивів до її виконання; теоретична підготовленість, сформованість умінь і навичок планування, виконання практичних дій; узгодженість змісту та характеру діяльності з індивідуальними особливостями суб'єкта; емоційно-психологічний і фізичний стан суб'єкта діяльності) (Райзих, 2007; Старинська, 2012).

Автори навчальних педагогічних джерел під умовою розуміють зовнішню передумову для існування й розвитку явищ, тобто обставину, від якої що-небудь залежить (Виницький, 2008: 53). На думку Л. Нечипоренко, педагогічні умови є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання та застосування елементів змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення певних визначених цілей (Нечипоренко, 2009: 124).

У психологічних словниках виокремлюються умови ефективності діяльності викладача – суб'єктивні та об'єктивні вимоги та передумови, реалізуючи які, він досягає мети в педагогічній діяльності за умов раціонального використання сил і засобів. Зазначається, що основною об'єктивною вимогою до педагогічної діяльності є досягнення успіху у формуванні в студентів потреби та здатності саморуку до вершин професіоналізму, їхньої готовності до фахової діяльності (Нечипоренко, 2009), що відображає сутність педагогічних умов. Тому термін «педагогічна умова» визначається як певна обставина, яка впливає (прискорює чи гальмує) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості (Нечипоренко, 2009: 129).

Науковці вважають, що виховання як складник педагогічного процесу у вищій школі залежить від педагогічних умов організації навчально-виховного середовища, в яких відбувається діяльність вчителя та учнів і реалізуються заплановані завдання (Іванова, 2000); чинників, що визначаються й усвідомлюються учасниками педагогічної взаємодії, реалізуються в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, спонукають учителів та учнів до активізації власної діяльності з метою оптимізації процесу виховання та навчання.

У науковій літературі йдеться про те, що педагогічні умови мають двоїстий характер: з одного боку, це джерело виникнення, існування та розвитку самого педагогічного процесу, запорука його присутності та можливостей удосконалення. І навіть спеціально створені педагогічні умови мають здатність

регулювати педагогічний процес, робити його компоненти співвідносними один до одного. З іншого боку, педагогічні умови є «атмосферою» навчально-виховного процесу, і саме від цілеспрямованості, впорядкованості, логічності та структурованості педагогічних умов залежать функціонування цього процесу та його ефективність (Безверхня, 2003).

Розширений екскурс у тлумаченні категорії «педагогічні умови» у зв'язку із забезпеченням особистісних досягнень підлітків засобами фізичної культури проведено в дослідженні Л. Нечипоренко, де згруповано розуміння цього поняття різними науковцями як сукупності взаємозалежних і взаємообумовлених обставин процесу діяльності (С. Ожегов); єдності об'єктивного і суб'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, сутності та явища (Н. Яковлева); вираження ставлення предмета до явищ, що оточують його, без яких його існування неможливе (І. Фролов, Ю. Загородній); категорії, що визначається як система певних форм, методів, матеріально-просторового середовища, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, їхніх об'єктивних можливостей, що забезпечують оптимальну діяльність (С. Борукова), спрямованих на розв'язання поставлених завдань, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети (А. Найн, О. Пехота); взаємозв'язаної сукупності внутрішніх параметрів і зовнішніх характеристик функціонування, що забезпечують високу результативність навчального процесу та відповідають психолого-педагогічним критеріям оптимальності та від реалізації яких залежить досягнення поставлених дидактичних цілей (Нечипоренко, 2009: 129–130).

Для визначення сукупності педагогічних умов у нашому дослідженні ми використовували комплекс діагностичних методик, які були спрямовані на виявлення рівня тривожності, пізнавальної та рухової активності, негативних емоційних переживань, самооцінки, рівня розвитку фізичних і морально-етичних якостей підлітків.

Окреслені педагогічні умови будуть апробовані і включені в програму профілактики девіантної поведінки підлітків засобами фізичної культури та спорту. До низки педагогічних умов виховання підлітків із девіантною поведінкою засобами фізичної культури та спорту відносять такі:

1) реалізацію диференційованого підходу на уроках із фізичного виховання – оскільки причини

виникнення та прояви підлітками девіантної поведінки різні, то й усунення особистісного прояву негативних рис характеру та поведінки також повинне відрізнятися одне від одного;

2) використання ситуацій успіху в навчально-тренувальному процесі – це сприятиме формуванню стійких, довірливих відносин між учителем фізичної культури та підлітком;

3) позитивну психологічну атмосферу й сприятливе матеріально-просторове середовище на заняттях фізичною культурою та спортом – усе це сприяє встановленню міцної взаємодії педагога з вихованцями через основні елементи та компоненти, вибрані для нашого науково-педагогічного дослідження;

4) раціональне і правильне програмно-змістове та методичне забезпечення виховання підлітків із девіантною поведінкою засобами фізичної культури та спорту, що відповідає віку, статі, руховим здібностям і можливостям, рівню розвитку фізичних і морально-етичних якостей особистості підлітків.

Висновки. Отже, такими педагогічними умовами в нашому дослідженні визначено: реалізацію диференційованого підходу на уроках із фізичного виховання – оскільки причини виникнення та прояви підлітками девіантної поведінки різні, то й усунення особистісного прояву негативних рис характеру та поведінки також повинно відрізнятися одне від одного; використання ситуацій успіху в навчально-тренувальному процесі – це сприятиме формуванню стійких, довірливих відносин між учителем фізичної культури та підлітком; створення позитивної психологічної атмосфери й сприятливого матеріально-просторового середовища на заняттях фізичною культурою та спортом – усе це сприяє встановленню міцної взаємодії педагога з вихованцями через основні елементи та компоненти, вибрані для нашого науково-педагогічного дослідження; раціональне й правильне програмно-змістове та методичне забезпечення виховання підлітків із девіантною поведінкою засобами фізичної культури та спорту, що відповідає віку, статі, руховим здібностям і можливостям, рівню розвитку фізичних і морально-етичних якостей особистості підлітків.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в обґрунтуванні моделі виховання підлітків із девіантною поведінкою в процесі фізичного виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Луганський національний університет. Луганськ, 2011. 22 с.
2. Безверхня Г. В. Формування мотивації до самовдосконалення учнів загальноосвітніх шкіл засобами фізичної культури і спорту : методичні рекомендації. Умань : Видавництво УДПУ ім. П. Тичини, 2003. 52 с.

3. Ваницький О. В. Девіантна поведінка молоді в Україні: чинники виникнення та державні заходи подолання. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка*. 2008. № 4. С. 55–63.
4. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-е вид., перероб і допов. Київ, 2016. 188 с.
5. Герасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. ... док. філол. наук : 12.00.12 / Львівський державний університет. Ужгород, 2010. 45 с.
6. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. № 5. 2000. С. 14–16.
7. Нечипоренко Л. А. Індивідуальний підхід до фізичного вдосконалення школярів в процесі фізичного виховання. *Матеріали IV-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми фізичного виховання, спорту та валеології»* : зб. наук. пр. Кременчук, 2012. С. 64–68.
8. Нечипоренко Л. А. Педагогічні умови забезпечення особистісних досягнень підлітків засобами фізичної культури : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2009. 185 с.
9. Осика К. С. Психологічні особливості динаміки мотивації досягнення у спортивній діяльності. *Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія : Психологія*. Харків : ХНПУ, 2007. Вип. 22. С. 122–129.
10. Остапенко О. І. Виховання у старших підлітків інтересу до занять фізичною культурою в загальноосвітній школі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2014. 225 с.
11. Райзих А. А. Средства и методы физической культуры в социальном воспитании подростков 14–15 лет, проживающих в сельской местности : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – «Теория и методика физического воспитания, спортивной тренировки, оздоровительной и адаптивной физической культуры». Москва, 2007. 30 с.
12. Старинська Н. В. Мотиви досягнення успіху та уникнення невдач як провідні в міжособистісній взаємодії підлітків. *Слов'янський державний педагогічний університет*. 2012. № 7. С. 32–37.

REFERENCES

1. Afanas'jeva V. V. Social'no-pedahohična profilaktyka deviantnoï povedinky pidlitkiv u dijāl'nosti zahal'noosvitn'oï školy [Socio-pedagogical prevention of deviant behavior of adolescents in the activities of secondary school] : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 / Luhans'kyj nac. universytet. / Luhans'k, 2011. 22 s. [in Ukrainian].
2. Bezverchnja H. V. Formuvannja motyvaciï do samovdoskonalennja učniv zahal'noosvitnich škil zasobamy fizyčnoï kul'tury i sportu [Formation of motivation for self-improvement of secondary school students by means of physical culture and sports] : metodyčni rekomendacii. Uman' : Vyd-vo UDPU im. P. Tučyny, 2003. 52 s. [in Ukrainian].
3. Vanyč'kyj O. V. Deviantna povedinka molodi v Ukraïni: čynnyky vynykennja ta deržavni zachody podolannja [Deviant behavior of young people in Ukraine: factors of origin and state measures to overcome]. *Zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psihologii im. H. S. Kostjuka*. 2008. # 4. S. 55-63. [in Ukrainian].
4. Vol'nova L. M. Profilaktyka deviantnoï povedinky pidlitkiv [Prevention of deviant behavior of adolescents: teaching method]: navč.-metod. posibnyk do speckursu "Psychologhija deviacij" dlja studentiv special'nosti "Social'na robota" u dvoch častynach. Č. 1. Teoretyčna častyna. 2-e vyd., pererob. i dopovn. Kyviv, 2016. 188 s. [in Ukrainian].
5. Herasymiv T. Z. Pryrodni ta social'ni determinanty formuvannja deviantnoï povedinky ljudyny [Natural and social determinants of formation of deviant human behavior: philosophical and legal dimension]: filososf'ko-pravovyj vymir : avtoref. dys. ... dok. fil. nauk : 12.00.12 / L'vivs'kyj derž. un-t. Užhorod, 2010. 45 s. [in Ukrainian].
6. Ivanova V. V. Pryčyny ta formy ahresyvnoï povedinky pidlitkiv [Causes and forms of aggressive behavior of adolescents]. *Praktyčna psihologhija ta social'na robota*. № 5. 2000. S. 14–16. [in Ukrainian].
7. Nečyporenko L. A. Indyvidual'nyj pidchid do fizyčnogo vdoskonalennja školjariv v procesi fizyčnogo vychovannja [Individual approach to physical improvement of schoolchildren in the process of physical education]. *Materialy IV-oï vseukraïns'koï naukovopraktyčnoï konferencii "Aktual'ni problemy fizyčnogo vychovannja, sportu ta valeolohii"* : zb. nauk. prac'. Kremenčuk, 2012. S. 64–68 [in Ukrainian].
8. Nečyporenko L. A. Pedahohični umovy zabezpečennja osobystisnych dosjahren' pidlitkiv zasobamy fizyčnoï kul'tury [Pedagogical conditions for ensuring the personal achievements of adolescents by means of physical culture] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07. Kyviv, 2009. 185 s. [in Ukrainian].
9. Osyka K. S. Psihologhichni osoblyvosti dynamiky motyvaciï dosjahnennja u sportyvniij dijāl'nosti [Psychological features of the dynamics of achievement motivation in sports]. *Visnyk ChNPU im. H. S. Skovorody. Serija : Psihologhija*. Charkiv : ChNPU, 2007. Vyp. 22. S. 122–129. [in Ukrainian].
10. Ostapenko O. I. Vychovannja u staršykh pidlitkiv interesu do zanjat' fizyčnoju kul'turoju v zahal'noosvitnij školi [Education in older adolescents' interest in physical education in secondary school] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07. Kyviv, 2014. 225 s. [in Ukrainian].
11. Rajzikh A. A. Sredstva i metody fizicheskoj kul'tury v soczial'nom vospitanii podrostkov 14–15 let, prozhivayushhikh v sel'skoj mestnosti : avtoref. dis. na soiskanie učen. stepeni kand. ped. nauk [Means and methods of physical education in the social education of adolescents aged 14–15 living in rural areas]: specz. 13.00.04 "Teoriya i metodika fizicheskogo vospitaniya, sportivnoj trenirovki, ozdorovitel'noj i adaptivnoj fizicheskoj kul'tury". Moskva, 2007. 30 s. [in Russian].
12. Staryns'ka N. V. Motyvny dosjahnennja uspichu ta unykennja nevdač jak providni v mižosobystisnij vzajemodii pidlitkiv [Motives for success and avoidance of failure as leading in interpersonal interaction of adolescents]. *Slov'jans'kyj deržavnyj pedahohičnyj universytet*. 2012. № 7. S. 32–37. [in Ukrainian].